

بازکاوی روانشناختی کنش گروه‌های سلفی - تکفیری: مطالعه موردی داعش

پیمان زنگنه^۱

مریی گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند (نویسنده مسئول)

سمیه حمیدی^۲

استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۷/۲۴

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یابی جهان اسلام

۱۲۱

چکیده

گروه‌های سلفی-تکفیری، جریانی هستند که با خوانشی سطحی از گزاره‌های دینی، عمل خشونت‌آمیز خود را در جهت برپایی جامعه ایده‌آشان توجیه می‌نمایند. آنان با برداشتی جزمی و به دور از هرگونه اجتهاد عقلی از شریعت که متأثر از پیشینه ذهنی و ساختار روانی آنان است، درصدد واکنش نسبت به فرآیندهای ناشی از مدرنیته برمی‌آیند. داعش نیز به عنوان یکی از شاخه‌های جریانات سلفی در تلاش است تا با تفسیری رادیکال از گزاره‌های دینی، عمل خشونت‌آمیز خود را توجیه نماید. تفسیر رادیکال آن‌ها از دین بیش از آن که در متن شریعت موجود باشد، ناشی از فضای روانی ملت‌هت و آشفتگی‌های مواجهه با دنیای مدرن است. مساله نوشتار حاضر این است که درکنار تفاسیر رادیکال از دین چه عوامل روانشناختی در گرایش افراد به گروه داعش و انجام عمل خشونت‌آمیز موثر بوده است؟ دست‌آورد نوشتار حاضر آن است که فشارهای ناشی از دنیای مدرن بر خوانش جزمی داعش از شریعت و تمایل به بروز خشونت رفتاری جهت ارضاء امیال سرکوب شده اثرگذار بوده است. نوشته پیش‌رو بر آن است تا با بهره‌گیری از مفروضات بنیادین روانکاوی با تأکید بر خوانش ژنیٹک از لاکان، اندیشه و عمل داعش را از زاویه روانشناسی سیاسی و با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی مورد بررسی و کنکاش قرار دهد.

واژه‌های کلیدی: داعش، کنش رفتاری، روانشناسی سیاسی، خشونت، گروه‌های سلفی - تکفیری، دگر بزرگ.

1.P_zanganeh@birjand.ac.ir

2. Somaye.hamidi@birjand.ac.ir

پدیدار شدن اندیشه‌های افراطی - تکفیری در جهان اسلام، ضمن به چالش کشیدن مبانی فکری ساختار سنتی اندیشه اسلامی در عرصه عمل سیاسی و اجتماعی، خسارت‌ها و ویرانی‌های زیادی را از خود برجا گذاشته است. از نظر تاریخی این چنین خوانش رادیکالی از گزاره‌های دینی، ریشه در آراء ابن تیمیه، محمد بن عبدالوهاب و سید قطب دارد. داعش نیز به عنوان یکی از زیانبارترین پدیده‌های فکری - عقیدتی جهان معاصر، محصول چنین نگرش تاریخی است. حامیان این گروه سلفی - تکفیری با ارائه قرائتی سطحی از گزاره‌های دینی، بسیاری از تولیدات اندیشه اسلامی توسط علمای دینی را که مورد قبول عامه جهان اسلام واقع گردیده است را به چالش کشیده و بر این باورند که آنان در صدد احیای اسلام اصیل می‌باشند. از منظر آن‌ها، بسیاری از تاملات و تولیدات فقهی علمای اسلامی، اضافاتی بر دین هستند که منجر به انحراف اسلام از مسیر اصلی خود شده است. لذا این جریان علاوه بر تقابل با مجموعه عظیم معرفت اسلامی به عنوان دگر هویتی خود با ساختار نظام سرمایه داری غرب نیز سر ستیز دارد. این جریان سلفی هرچند، محصول نظام سرمایه داری است اما در ظاهر، آن را به عنوان دگری بزرگ مورد توجه قرار داده و مانند سوژه‌هایی مرکزگریز، در صدد واپاشی نظام معنایی حاکم بر آن است.

بسیاری از اعضای داعش از ملیت‌های مختلفی هستند که بعضاً در جوامع اروپایی زیسته‌اند و نسبت به تسلط گفتمان غرب بر محیط پیرامونی خود معترضند. این افراد که به عنوان اقشار حاشیه‌ای در جوامع غربی محسوب می‌شوند، پیشینه‌ای توأم با شکست و ناکامی دارند که با پیوستن به این گروه تروریستی در صدد ارضاء تمایلات و عقده‌های سرکوب شده خود می‌باشند. داعش با بر هم ریختن نظم دولت - ملت، در اعتراض به دگر بزرگ نظام سرمایه داری در صدد است تا سازه‌ای جدید پیرامون مفهوم خلافت اسلامی بنیان افکند و با برساختن قرائت جدیدی از اسلام، مبتنی بر بازگشت به جامعه صدر اسلام و با محوریت حکم تکفیر، دامنه دگر را وسیع تر نموده، بگونه‌ای که هرآنچه خارج از محدوده اندیشه دولت اسلامی داعش قرار دارد، به عنوان دگر هویتی تلقی می‌شود. از جمله تفاوت‌های بارز این شکل از بنیادگرایی، بکارگیری رسانه در راستای اهداف ایدئولوژیک می‌باشد. این گروه با استفاده از رسانه در جهت تبلیغ عقاید افراطی‌اش، در صدد ترسیم چهره‌ای ژانوسی از خود

می‌باشد؛ که از سویی خشونت را به نمایش می‌گذارد و از سوی دیگر با تبلیغ ایدئولوژی‌اش، تلاش می‌کند تا خود را نمودی از واقعیت اسلام اصیل نشان دهد. سؤال نوشتار حاضر آن است که چه عوامل روانشناختی بر کنش خشونت‌بارداعش مؤثر است؟ فرضیه این پژوهش آن است که ناکامی‌های حاصل از برخورد با دنیای مدرن و عوارض ناشی از این سرخوردگی در تفسیر ایدئولوژیک و بسته از گزاره‌های دینی و پدیدارشدن کنش سیاسی رادیکال و خشونت‌آمیز در اعضای این گروه مؤثر بوده‌است. به طوری که حاملان این قرائت خاص از اسلام با بهره‌گیری از تکنیک‌های رسانه‌ای، خشونت عریان و بی‌حد و مرزی را در جهت ارضاء عقده‌های سرکوب شده خود به نمایش می‌گذارند. بنابراین این نوشته پژوهشی بر آن است تا با استفاده از تفسیر لاکانی ژیک به تبیین اندیشه و عمل داعش پردازد.

رویکرد نظری

اندیشه ژیک به دو نحله فکری یعنی مارکسیم با خوانش آلتوسری و روانکاری با رویکرد لاکانی تعلق دارد (کریمی، ۱۳۹۰: ۱۴۰). یکی از مسائل مورد توجه ژیک، آن است که اساساً دنیای واقعی وجود ندارد و هرآنچه هست دنیای مجازی است. او در این خصوص در مصاحبه‌اش با اولریش گوتمایر و کریس فلور می‌گوید: «... ما تنها از طریق دنیای مجازی به گونه‌ای رتروکتیو (بازگشت به گذشته) فهمیدیم که دنیای واقعی هرگز وجود نداشته است» (علی، ۱۳۹۴: ۱۴۰). پس رئال ژیک، امری غیر واقعی است. ژیک متأثر از روانکاری لاکان به تحلیل نظام سرمایه‌داری و گروه‌های معارض آن هم‌چون جریان‌های بنیادگرا و تحلیل خشونت رفتاری آنان می‌پردازد. در روانکاری لاکان، عرصه زندگی روزمره به سه ساحت امر واقعی، امر نمادین و امر خیالی تقسیم می‌شود. در سه‌گانه لاکانی امر واقعی همان تجربه‌های عینی و بعضاً تلخ و منفی هم‌چون اضطرابات و صدمه‌ها می‌باشد. امر نمادین به امور ایدئولوژیک و ذهنی اشاره دارد و امر خیالی، امور انتزاعی و دور از واقعیت را شامل می‌شود (کوثری و نجاتی حسینی، ۱۳۸۶: ۶۹). ژیک متأثر از روانکاری لاکان معتقد است که انسان کنونی در دنیایی زندگی می‌کند که رسانه مانع دیدن عرصه واقعی توسط او می‌شود. در واقع رویدادها و عوامل انسانی نیستند که دنیا را می‌سازند. بلکه این رسانه‌ها هستند که

به خلق و نمایش واقعیت کاذب مبادرت می‌ورزند. به باور او آنچه را که رسانه به نمایش می‌گذارد، نمونه‌های روزمره‌ی خشونت است. شیوه‌های شخصی و فردی است، نه تصویر کلی از خشونت. از همین رو معتقد است که حتی خشونتی که رسانه‌ها در جهان نمایش می‌دهند، گزینشی و سطحی است و تصویر کلی از خشونت و عوامل ایجاد کننده آن را به تصویر نمی‌کشد. پس شیوه‌های این به تصویر کشیدن روزمره مانع از آن می‌شود که بنیادهای عینی خشونت را درک کنیم (علی، ۱۳۹۴: ۱۰۶). به باور ژیزک، واقعیت در جهان امروزی تحت تأثیر فضای دیجیتالی و پسامدرن قرار دارد که در این شرایط گروه‌هایی که قدرت رسانه‌ای داشته و حتی به فضای مجازی مانند اینترنت دسترسی دارند، از امکان توانایی دستکاری هویت سوژه‌ها و بازنمایی خیال خود در قالب واقعیت برخوردارند. از نظر ژیزک در نظام اجتماعی جوامع معاصر، سرمایه به عنوان یک امر واقعی، جنبه حیاتی دارد و رسانه‌ها نیز یک امر واقعی خیالی و سازنده هویت‌اند. به باور وی، بین امر واقعی (سرمایه) و امر خیالی (رسانه‌ها)، امر نمادین (ایدئولوژی) ارتباط وجود دارد. به بیان دیگر، هویت سازی و هویت یابی سوژه در بستر نظم نمادین صورت می‌گیرد که در آن صحنه‌گردان اصلی، دیگری بزرگ یا همان ایدئولوژی نظام سرمایه‌داری است.

ژیزک با بازنگری فلسفه سوژه به برداشت خاصی از آن دست یافت که او را از دیگر فیلسوفان و متفکران مدرن و پست مدرن متمایز می‌سازد. از نگاه او زندگی در این جهان دیجیتالی شده، ما را به سوی نوعی کشش اجباری بنیادین برای ژویسانس (عیش و سرخوشی) برای ارضای تمام و کمال وادار می‌کند تا پاسخی بر زخم‌ها و عقده‌ها در نظام وجود باشد (کوثری و نجاتی حسینی، ۱۳۸۶: ۷۰-۶۷).

از جمله مفاهیم مورد بحث ژیزک، مفهوم ایدئولوژی است. او در مجموعه مقالات ترسیم نقشه ایدئولوژی^۱، سه معنای متفاوت از این مفهوم را ارائه می‌دهد: ایدئولوژی به عنوان مجموعه‌ای از باورها، به عنوان امری که در عملکردها و نهادها عینیت می‌یابد و در نهایت ایدئولوژی به عنوان شبکه‌ای پیچیده و مرموز از نگرش‌ها و پیش‌انگاره‌های مطلق و به نسبت خودانگیخته که به باز تولید کنش‌های غیرایدئولوژیک (اقتصادی، حقوقی، سیاسی و ...) می‌انجامد (Zizek, 1994: 15). ژیزک ضمن پذیرش مفهوم سوم ایدئولوژی، آن را بازسازی

1. mapping ideology

فانتزی و خیالی برخوردار با امر واقعی و نوعی مجازی کردن می‌داند که هرگز نمی‌تواند بر امر واقعی غلبه کند (کوثری و نجاتی، ۱۳۸۶: ۷۰). از نظر او ایدئولوژی به کنش انجام دادن مربوط است نه به دانش دانستن. پس ایدئولوژی در واقعیت آن چه انجام می‌دهیم، نهفته است نه در آنچه فکر می‌کنیم. از دیگر مفاهیم مورد نظر ژیتک که مرتبط با ایدئولوژی است، مفهوم دیگری به ویژه دیگری بزرگ در ساحت روانی سوژه‌هاست. از دید وی دگر بزرگ در سطح نمادین عمل می‌کند و همواره شکننده و مجازی است و وجود آن به پیش‌فرض‌های سوژه بستگی دارد. از نگاه ژیتک، دگر بزرگ در نحوه شکل‌دهی به هویت خود سوژه مؤثر است. در واقع سوژه از زاویه تعریف و برداشت از دیگری به خود می‌نگرد. از این رو ممکن است با برداشت ذهنی نادرست دیگری بزرگ از واقعیت اصیل دور شده و واقعیت را به صورت غیر واقعی ادراک کند. از نگاه ژیتک دگر بزرگ یک امر صرفاً نمادین است به این معنا که ما در فرآیند ذهنی سازی درگیر می‌شویم و امر واقعی را به نفع آن نادیده می‌گیریم (کریمی، ۱۳۹۰: ۱۵۲-۱۴۸).

از دیگر مفاهیم مورد توجه ژیتک، مفهوم عمل است. از نظر وی در فرآیند عمل ناب، سوژه‌ها بنا بر تصمیمات شخصی خویش در پی نفی نظم نمادین موجود و تغییر رادیکال سرنوشت خود بر می‌آیند؛ به گونه‌ای که در اثر این تصمیم سوژه بازیابی شده، می‌توان به گشودگی فضا برای افقی بهتر، امیدوار بود (کوثری و نجاتی حسینی، ۱۳۸۶: ۷۳-۷۲). مطابق اندیشه ژیتک، یکی از ملزومات حرکت سوژه‌ها و تمایل آنان برای خروج از وضعیت سوژگی، میل به خشونت است که ریشه در نقصان‌هایی دارد و از دو منشاء نیز حاصل می‌شود. بخشی از آن در خود سوژگی و بعد روانکاوانه آن حضور دارد و بخش دیگر آن به حضور عوامل خارجی مانند نظم نمادین جهانی که در ایجاد فرآیند سوژه شدن مؤثر است، برمی‌گردد (مایرز، ۱۳۸۵: ۲۷). ژیتک تغییر رادیکال سرمایه داری را با رویکرد خشونت‌رهایی بخش پیوند داد. از نگاه او، سوژه در چنین وضعیتی درصدد مقابله با ساختار قدرت جهانی و نیروهای آن برمی‌آید (علی، ۱۳۹۴: ۱۰۹).

از جمله مفاهیم مورد تاکید ژیتک، مساله امر ممکن و ناممکن است که در اثر آن سوژه‌ها با کنش مستقل خود دست به اقداماتی می‌زنند که ضمن گشودن افق‌هایی تازه، به تغییراتی دور از ذهن مبادرت می‌ورزند که طی این فرآیند، امر ناممکن صورتی ممکن و قابل تحقق به خود

می‌گیرد (ژیژک، ۱۳۹۵: ۸۴-۱۸۳). بنابراین ژیزک در تحلیل روانشناسی عمل خشونت‌آمیز بر نحوه ادراک امر خیالی، امر واقعی و امر نمادین و نحوه شکل‌گیری دیگری در ذهن سوژه تاکید می‌کند.

بررسی اندیشه سلفی - تکفیری داعش

برخی از پژوهشگران، ریشه‌های رادیکال بنیان فکری داعش را به تفکرات خوارج نسبت می‌دهند (نافع، ۲۰۱۴: ۹۱). به لحاظ فقهی نیز ریشه‌های دیدگاه‌های این گروه را می‌توان در آراء ابن حنبل، مبنی بر تکیه بر نص و نفی اجتهاد دانست. فتوای ابن تیمیه «قوم الدین بکتاب یهدی و بسیف ینصر» در دیوارهای مناطق تحت تصرف داعش، بیانگر اثرگذاری وی، بر آراء و جهت‌گیری‌های سیاسی - فقهی این گروه است (ابراهیم‌نژاد ۱۳۹۳: ۱۳). هم‌چنین افکار محمد بن عبدالوهاب، مبنی بر همکاری دین و سیاست و لزوم در اختیار داشتن قدرت برای حراست از دین نیز در گرایش‌های این گروه مؤثر بوده است (Diemen, 2015: 1-2). به طوری که تخریب مساجد، زیارتگاه‌ها، قبور شخصیت‌های مذهبی و برگزاری دادگاه‌های شریعت و اعدام‌های دسته جمعی از بارزترین وجوه تشابه داعش و وهابیت در دوره گسترش خود در اوایل قرن نوزدهم می‌باشد.

به هر حال تفکر ظاهرگرایانه که از اهل حدیث و در رأس آن، احمد بن حنبل آغاز شد و بعدها به وسیله اشاعره ادامه یافت و در قرن هشتم نیز توسط ابن تیمیه با عقاید جدیدی نظیر نفی توسل و تکفیر مرتکبین آن، نفی شفاعت و تبرک جستن و... سازماندهی شد و در قرن‌های اخیر به وسیله پیروان ابن تیمیه چون محمد بن عبدالوهاب و علمای وهابی انتشار یافت (فاطمی نژاد، ۱۳۹۳: ۵۹) بر برداشت‌های جزمی و انحرافی داعش از گزاره‌های دینی بسیار مؤثر بوده است.

تشکیل حکومت اسلامی، یکی از مهم‌ترین مبانی فکری داعش است. ابوبکر بغدادی در سخنرانی خود به مناسبت اعلام خلافت تاکید کرد که در دولت اسلامی، عرب‌ها و غیر عرب‌ها، سفیدپوستان و سیاه پوستان، شرقی‌ها و غربی‌ها، همه در کنار یکدیگر به صورت برادرانه زندگی خواهند کرد. عراق تنها به عراقی‌ها متعلق نبوده، سوریه نیز تنها به سوری‌ها متعلق نیست. سرزمین از آن خداست و همه در آن، حق زندگی کردن دارند (غفاری هسجین و علیزاده سیلاب، ۱۳۹۳: ۱۱). هم‌چنین از منظر ابوقتاده یکی از اعضای برجسته داعش، هدف

دولت اسلامی در درجه اول، حاکمیت شریعت خداوند می‌باشد. از نظر او دولت اسلامی مورد نظر داعش فاقد مرز است و عملکردی فراسرزمینی دارد (تودنهورفر، ۱۳۹۴: ۲۶۰). یکی دیگر از مبانی اعتقادی داعش جهاد می‌باشد. جهاد در نزد سلفیان، ابزار تحقق خلافت است و ممکن است، آشکار و پنهان، مسلحانه یا غیر مسلحانه به ایجاد حکومت یا خلافت اسلامی کمک کند. ابوبکر بغدادی، طی خطبه‌ای از مسلمانان می‌خواهد تا قیام کنند و به دولت اسلامی عراق و شام بپیوندند. او همین‌طور، ماه رمضان را ماه جهاد مسلمانان خواند. از همین رو می‌گوید: «خداوند ما را خلق کرده است تا او را بپرستیم و دینش را تبلیغ کنیم، ما را امر کرده است تا با دشمنانش بجنگیم برای خدا و دین خدا» (غفاری هشجین و علیزاده سیلاب، ۱۳۹۳: ۱۴-۱۳). پس بنیاد تفکر این گروه بر این اساس است که جهاد تنها راه حل است و باید برای رویارویی با نظام‌های لیبرال، لائیک و هر آنچه غیر اسلامی است، سلاح به دست گرفت. آن‌ها در جهت احیای احکام اسلامی و تسلط بر مناطق حیاتی از این حربه استفاده می‌کردند. داعش بر همین مبنا، قرائتی خاص، سنتی و ایدئولوژیک از دین ارائه نمود (اشرف نظری و السمیری، ۱۳۹۳: ۷۵-۷۶).

تکفیر نیز یکی دیگر از مبانی فکر داعش است. به نظر آنان، زمانی که در سرزمین مسلمانان، غلبه با قوانین کفار و اجرای احکام آن‌ها بوده و احکام اسلام اجرا نشود، این سرزمین، حکم سرزمین کفار را دارد و این امر موجب تکفیر ساکنان آن نمی‌شود، بلکه حکم به کفر و ارتداد جمیع حاکمان آن کشورها و ارتش‌های آن‌ها داشته و کشتن آن‌ها را از کشتن اشغالگران صلیبی واجب‌تر می‌داند (غفاری هشجین و علیزاده سیلاب، ۱۳۹۳: ۱۵). لذا تکفیر از مهم‌ترین دست‌آوردهای داعش برای انجام عمل خشونت‌آمیز در جهت نیل به اهدافش می‌باشد.

نکته حائز اهمیت در مورد اندیشه داعش، آن است که اندیشه رادیکال این گروه باعث انسجام افراد از ملیت‌ها و فرهنگ‌های مختلف در کنار یکدیگر شده است. پس داعش، شامل جمعی از تروریست‌های بین‌المللی است که با زمینه‌های متفاوت جغرافیایی از کشورهای مختلف عربی، آسیایی، اروپایی و آفریقایی گرد هم آمده‌اند. بر اساس برآوردهای جاری، بیش از سی هزار جنگجوی خارجی از ۸۷ کشور به سوریه و عراق رفته‌اند که در این میان بیشترین نیروها از تکفیری‌های چچن و عربستان هستند (اشرف نظری و السمیری، ۱۳۹۳: ۷۶). از مشخصات بارز تشکیلاتی این-گروه، تلاش در جهت بهره‌گیری از تشکیلات بن

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

لادن است تا داعش را به صورت پدیده‌ای بین‌المللی و جنبشی دینی - سیاسی تبدیل نمایند؛ به‌گونه‌ای که برخی از محققین آن‌را امتداد استراتژیک بن لادن می‌دانند (عطوان، ۲۰۱۵: ۶۰). هرچند داعش از بطن القاعده پدید آمد و در فضای فکری و معرفتی آن رشد یافت؛ اما روش و اهداف آنها بر پایه فرهنگ، زمان، مکان، رهبران و وابستگی آنها متفاوت است. اغلب گروه‌های جهادی - تکفیری، گفتگوی سیاسی با طرف‌های مختلف را رد می‌کنند، چرا که معتقدند، زمینه گفتگو با آنان مهیا نیست. جهادگرایی، ایمان بدون پرسش - گری، دفع دشمن از سرزمین و تلاش برای رفع ظلم و وعده پیروزی یا شهادت از وجوه مشترک میان گروه‌های جهادی - تکفیری است (اشرف نظری و السمیری، ۱۳۹۳: ۹۰). رهبران رده اول داعش در عراق غالباً گرایش سلفی، قطبی و جهادی دارند. به طوری که خشونت در رفتار از بارزترین ویژگی آنان محسوب می‌شود. هم‌چنین به دلیل تأثیرپذیری از تفکر تکفیری و جهادی که بر مبنای اصل انتقام‌گیری از جامعه است، درک آنان از قواعد فقهی محدود و بهره‌گیری آنها نیز از استنتاجات منطقی در فهم متون دینی ناچیز است (ناجی، ۲۰۱۵: ۶۸). به هر حال تأکید آنها بر جهاد، راهنمای آنان برای عمل خشونت‌آمیز شد.

سیاست رهبران داعش عدم توجه به سخنان گروه‌ها و شاخه‌های دیگر تکفیری و مردم است و هرگونه تلاش علمای سلفی و جهادی برای اصلاح را برابر با تمرد و عصیان تلقی می‌کنند. لذا خودپسندی و عدم پذیرش دیگران یکی از ویژگی‌های بارز رهبران این گروه سلفی می‌باشد. چنان‌چه البغدادی را به این توهم انداخت که وی حق است و هر آن - که غیر اوست، باطل است. تهدید از طریق پایگاه‌های الکترونیکی و ارباب مردم با نشان دادن صحنه‌های ترسناک از حربه‌های این گروه است (اشرف نظری و السمیری، ۱۳۹۳: ۹۳). لذا نوعی مرزبندی هویتی میان داعش و سایر جریان - های تکفیری وجود دارد که منجر به فاصله گرفتن از دیگر گروه‌های سلفی و تکفیر آنها شده است.

ویژگی بارز گروه‌های نوپدید گرای جدید که از دهه ۱۹۹۰ پایه‌گذاری شدند را می‌توان در وجود الگویی فراقومی و فرامحلی میان آنها دانست. به عبارت دیگر هدف مبارزه آنها، لزوماً دولت‌های محلی نیستند؛ بلکه هدف، مبارزه با دیگری بزرگ است. برخی از تحلیل‌گران براین باورند که این گروه‌ها در واکنش به رشد جریان جهانی شدن ظهور نموده که واکنشی نسبت به مدرنیته غربی هستند (نجف زاده، ۱۳۹۲: ۸). در این راستا از نظر داعش، قرائت آنها

از اسلام تنها اسلام حقیقی است و از هر نوع التقاط با ایدئولوژی‌هایی شرقی و غربی مانند دموکراسی، سکولاریسم، مسیحیت و بودیسم به دور است (تودنهوفر، ۱۳۹۴: ۱۲۱). از همین رو داعش مدعی است که تنها تفسیر و فهم این گروه، اسلام واقعی است و فرق اسلامی (اهل سنت و شیعیان) مصداق شرک و کفر هستند و جهاد با آنان واجب است. بر این اساس داعش با بازنمایی اسطوره و افسانه خلافت و برساختن جهان بر مبنای آیین‌های عقیدتی و اسلامی با تحریک قوه خیال و توهم افراد بر آن است تا آنان را به این نگرش برساند که با پیوستن به این گروه به معنایی مقدس دست خواهند یافت (کریمی مله و گرشاسبی، ۱۳۹۴: ۱۶۹).

برای داعش، تداوم وجود یک دشمن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ لذا همواره درصد تعریف دشمن جدید برای خود هستند (نجف زاده، ۱۳۹۲: ۸). بنابراین، مهم‌ترین مختصات فکری و عملی این گروه به این شرح است: ۱- غیریت‌سازی با دیگران در راستای برساختن هویت خود. داعش در اولین گام، دشمن نزدیک را بر دشمن دور ترجیح می‌دهد. بر این اساس شیعیان، علویان و مسیحیان و حتی اهل تسنن را مهم‌ترین دگر هویتی خویش تصور می‌کند. سید قطب بر مفهوم لزوم مبارزه با عدو بعید (غرب) تاکید داشت اما داعش ضمن نفی این رویکرد بر ضرورت مبارزه با عدو قریب (جریانات فقهی-اندیشه‌ای داخلی جهان اسلام) تاکید دارد. ۲- بهره بردن از ابزارهای مدرن مانند اینترنت، شبکه‌های اجتماعی و ماهواره به همراه رویکردی ضد مدرن. ۳- هدف وسیله را توجیه می‌کند و برای رسیدن به هدف، باید به کشتار وسیع متوسل شد. ۴- نص‌گرایی افراطی و مخالفت با عقل‌گرایی. ۵- توجه نکردن به مقتضیات زمان. ۶- بی‌توجهی به مبانی فقهی و تکفیر گسترده دیگران. ۷- ظاهرگرایی و عدم توجه به عمق دین ۸- ارائه تصویری خشن از دین و بدعت در دین (نگاهی به مبانی فکری داعش، www.puyesh.net).

بنابراین با واکاوی اندیشه داعش، ماهیت کنشگری آن نیز قابلیت بهتری برای توضیح و تفسیر خواهد داشت که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

بررسی ماهیت عمل داعش

اکنون با بهره‌گیری از مبانی اندیشه‌ای داعش برآنیم تا علل روانی گرایش به این گروه و انجام عمل خشونت‌آمیز از سوی افراد عضو آن را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. مبنای

تحلیل روانکاوانه ما بر اساس الگوی ژیتک، مبتنی بر نحوه ادراک از امر واقعی، امر خیالی و امر نمادین و شیوه اثرگذاری آن بر ذهنیت و روان سوژه (افراد گروه داعش) مورد بررسی و کنکاش قرار خواهد گرفت. در این پژوهش برای درک ساختار روانی و رفتاری اعضای داعش به مصاحبه‌ها و خاطرات آن‌ها در منابع مستند رجوع شده است.

۱- روانشناسی رفتاری داعش و امر واقعی

از منظر ژیتک، امر واقعی تقریباً معادل ناخودآگاه و امیال واقعی فرد است و یا به عبارت دیگر، جوهر تقلیل ناپذیر لذت یا خوشایندی است که در مقابل هر نوع نمادین شدن مقاومت می‌ورزد (Zizek, 1999: 19). با چنین تفسیری که ژیتک از امر واقعی دارد، داعش نیز با حرکت به سمت امیال واقعی درصدد انمایی و کنارگذاشتن امر نمادین (نظام سرمایه‌داری) برآمد. در واقع ظهور گروه‌های نوپیداگرا به‌ویژه داعش نوعی واکنش ایدئولوژیک در مقابل مدرنیته غربی و ایدئولوژی نظام سرمایه‌داری است. افراد عضو این گروه‌ها را می‌توان در دو دسته قرار داد. اعضای اروپایی داعش که به دلیل خلاء معنای ناشی از ملالت‌آور شدن ایدئولوژی حاکم بر مغرب زمین به عنوان امری نمادین، برای تسکین دردها و رنج‌های ناشی از مدرنیته به این گروه تروریستی گرایش پیدا کردند. به عبارت دیگر ایدئولوژی مبتنی بر مادی‌گرایی و فقدان معنویت مدرنیته خلأ معنایی را در میان این افراد به وجود آورده است. دسته دوم این اعضا افرادی هستند که مسلمان هستند و در کشورهای اسلامی زندگی می‌کنند اما در مقابل سیل مدرنیته ناتوان از درک آن، واکنش‌های خشونت آمیز نسبت به آن نشان داده‌اند. این امر به ویژه در کشورهای اسلامی که سطح پایین توسعه را داشته‌اند از قبیل افغانستان و عراق مشهود است. در این کشورها با دولت‌های شکننده‌ای مواجه هستیم که ضمن مواجهه با فقر و فلاکت عمومی، محل مناسبی برای گسترش بی‌ثباتی به کشورها و مناطق دیگر هستند (کرم‌زادی، ۱۳۹۵: ۱۲۳).

مادر کریستیان (ملقب به ابوقتاده)، تبعه آلمان که یکی از اعضای بلندمرتبه داعش است؛ در خصوص ویژگی‌های شخصیتی و روانشناختی فرزندش می‌گوید: «... او از همان اوان کودکی به شدت تشنه دانستن بود. ... استعداد فوق‌العاده‌ای داشت. همه جا سرکرده گروه بود. عجیب احساس تنهایی می‌کرد. ... به دلیل شکستگی انگشتش در ورزش شکست خورد. ... در رابطه عشقی هم شکست خورد و معشوقه‌اش او را ترک کرد» (تودنهورف، ۱۳۹۴: ۱۴۰-۱۳۷).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۰

سال ششم، شماره سوم، پائیز ۱۳۹۵

در واقع ابوقتاده به تعبیر ژیتک، دچار تروماهای متعددی شده بود و با روی آوردن به داعش در صدد ارضاء امیال خود بود. او بدین وسیله می‌خواست به سرخوردگی‌ها و ناکامی‌های خود پاسخ دهد. لذا وی بسیاری از تفاسیر افراطی داعش از گزاره‌های دینی-اسلامی را مناسب حال خود دید و از این طریق سعی در تخلیه ناکامی‌های گذشته خود داشت.

آندره پاولین ۲۴ ساله از کانادا طی پیامی اعلام داشت که خدا او را به سوریه کشانده است. او در بخشی از پیام خود می‌گوید که قبل از پیوستن به داعش همه چیز داشته از پول، خانواده، دوست گرفته تا ماهی‌گیری و هاکی روی یخ؛ اما این زندگی، مورد علاقه او نبوده است. او خود را یک آنارشیست معرفی نموده و معتقد است که هر کس می‌تواند بیاید و چیزی را به دولت اسلامی هدیه کند (کسرایبی و داوری مقدم، ۱۳۹۳: ۲۰۹). هورگان، روان‌شناس تروریسم در امریکا، در تحلیل این گفته پاولین می‌گوید: نیاز به متعلق بودن به چیزی خاص و یافتن معنا برای زندگی باعث شده تا او به سمت این گروه کشیده شود (Schmidt, 2014: 3). مارک ری بن به عنوان فردی که در آستانه پیوستن به داعش بود در باره دلیل ورودش به این گروه تروریستی عنوان کرد. «بی قید و بندی روابط جنسی، هر شب با یکی. هر کی هر کی.

اینکه نشد زندگی.» او هم‌چنین از ورودش به گروه داعش ابراز خردسندی می‌کرد و معتقد بود که زندگی جدیدی را شروع کرده است. حالا دیگر در سرزمین موعود است (تودنهوفر، ۱۳۹۴: ۲۸۲). زندگی ملالت‌آور در غرب برای مارک ری بن، قابل تحمل نبود؛ یعنی او از نظام سرمایه‌داری، معنایی برای زندگی خود نیافته بود و به همین دلیل با کنار گذاشتن تمامی رنج‌های ناشی از خوشی‌های ملال‌آور، در صدد دست یافتن معنای واقعی زندگی با نفی امر نمادین یا همان ایدئولوژی لیبرال بود. او بر این باور بود؛ آن‌چه را که داعش عرضه می‌کند، واقعیتی راستین است.

لازم به ذکر است که همانند مصادیق بالا، بخشی از نیروهای جذب شده به داعش را شهروندان اروپایی و امریکایی تشکیل می‌دهند. دلیل اصلی این گروه‌ها در پیوستن به داعش، فشارهای تبعیض‌آمیز علیه مسلمانان، مهاجران و رنگین‌پوستان در جوامع غربی نیز می‌باشد. این گروه‌های حاشیه‌ای، ذات نظام سرمایه‌داری را مدعی برابری می‌دانند اما معتقدند که در عمل تبعیض و تفاوت در این جوامع زیاد است. رفتارهای تبعیض‌آمیز این نظام‌ها، سبب ایجاد بحران هویت در افراد می‌شود. برای مثال، بلژیک از جمله کشورهایی است که درگیر

با گروه‌های حاشیه‌ای، به ویژه مهاجران ترکیه‌ای و مراکشی است. عدم موفقیت سیاست‌های دولت بلژیک در یکپارچه کردن این گروه‌ها از دلایل عمده واگرایی این افراد از نظام سیاسی و پیوستن آن‌ها به گروه‌های افراطی-تکفیری بوده است. چنانچه ظهور جنبش سلفی‌گرایان شریعت بلژیک، واکنشی به بحران هویت گروه‌های حاشیه‌ای در این کشور بود (کسرابی و داوری مقدم، ۱۳۹۴: ۲۰۵-۲۰۶). پس با این اوصاف نظام سرمایه‌داری غرب، توانایی جذب افراد حاشیه‌ای را ندارد و از آنجایی که حاشیه نشین‌ها با منطق ایدئولوژیکی‌اش، همسو نمی‌باشند؛ لذا به طرد این سوژه‌ها می‌پردازد. در چنین شرایطی، مطابق بحث سوژگی ژیتک، سوژه‌ها دست به اقدام زده و درصدد بر می‌آیند تا از وضعیت سوژگی و بی‌عملی خارج شوند. بهترین گزینه پیش‌روی آنان در چنین وضعیتی، اعتراض به شرایط ناعادلانه موجود و روی آوردن به گروه‌های افراطی و تروریستی مانند داعش، جهت بهره‌گیری از تفاسیر افراطی این گروه از گزاره‌های دینی در عرصه عمل می‌باشد. پیوستن سوژه‌ها به گروه‌های افراطی، صرفاً به خاطر ارضاء میل صورت می‌گیرد. به‌طوری‌که این گروه‌های حاشیه‌ای، علی‌رغم داشتن آزادی‌های ظاهری در غرب و به ویژه برخورداری از آزادی جنسی، نظام سرمایه‌داری را مفسر حدود آزادی تلقی کرده و این آزادی محدود شده به وسیله قواعد سرمایه‌داری را مغایر با امیال خود می‌دانند. لذا مطابق با بحث ژیتک، آنان با پیوستن به گروه‌های افراطی در مقابل دگر بزرگ (قوانین نظام سرمایه‌داری) طغیان می‌کنند؛ چرا که از نگاه این افراد، آزادی غرب؛ آزادی هم‌نشین با قانون است. اما از آنجایی این افراد، غالباً افرادی شکست خورده، بزهکار و مخل نظم سرمایه‌داری هستند، به دنبال آزادی بدون مرز و خود تفسیر هستند. به واقع بروز این خشونت‌ها ناشی از سرکوب امیال توسط نظام اجتماعی جوامع‌شان است. هم‌چنین از جمله دلایل گرایش جوانان غربی برای ملحق شدن به داعش مساله بازیابی هویت است. حس طردشدگی و تحقیر به ویژه در میان جوانانی که در شهرهای بزرگ در این کشورها زندگی می‌کنند بسیار دیده می‌شوند. برای این جوانان، مساله جهاد مطرح شده از سوی داعش و باورهای آن عملی در راستای بازگشت به خویش‌نشان است (عبدالملکی، ۱۳۹۴: ۸۵).

یکی دیگر از نمادهای امر واقعی در رفتارهای اعضای داعش، روی آوردن به خشونت شدید است. مثلاً داعش با قساوتی بی‌سابقه، خلبان اردنی را زنده زنده و محصور در قفسی آهنین سوزاند (تودنهورف، ۱۳۹۵: ۳۷) و یا هم‌چنین در شهرهای تحت سلطه خود از جمله رقه

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی-پژوهشی

پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۲

سال ششم، شماره سوم، پائیز ۱۳۹۵

سوریه، قوانین سرسختانه‌ای مبتنی بر شریعت اجرا کرد که طی آن، دستان دزدها در ملاء عام قطع شده و دیگر این که هر روز اعدام گروهی در خیابان رخ می‌دهد. (قاسمی ورجانی، ۱۳۹۴: ۱۷۶). مطابق نظریه ژینک، این حد از خشونت بی‌قاعده و شدید در اثر نقص‌های شخصیتی و سرکوب‌های مکرر میل صورت می‌گیرد؛ به طوری که سوژه‌ها با بهره‌گیری از تفسیرهای افراطی داعش از امر دینی - شرعی و با توسل به چنین اعمال خشونت‌باری درصددند تا با همذات‌پنداری وضعیت عینی با تجربیات تلخ خود، دیگری بزرگی (نظام سرمایه داری) را که ارضاء میلشان را با تأخیر مواجه ساخته است، بکشند.

تمایل به بردگی و ارضاء میل جنسی یکی دیگر از مصادیق امر واقعی داعش است. این گروه تروریستی با انتشار بیانیه‌ای، رسماً از ساکنان موصل خواست که دختران خود را برای جهاد نکاح تسلیم داعش کنند (قاسمی ورجانی، ۱۳۹۴: ۱۷۶-۱۲۴). بر اساس گزارش سازمان ملل، ربودن زنان و دختران به طور دسته جمعی، مصادق بارز جرائم جنگی سازمان یافته است. از جمله مواردی که در گزارش این سازمان، صریحاً بدان اشاره شده؛ این بود که در اوایل ماه اوت ۲۰۱۴ تروریست‌های داعش به روستای کوچک ایزدی نشین در منطقه «سنجار» عراق حمله کرده و پس از تصرف این روستا، زنان آن را به زندانی در موصل منتقل کردند. صدها زن و دختر دیگر نیز به مقر نظامی این گروه در تل عفر در استان نینوا انتقال داده شدند. در این منطقه، گروهی متشکل از ۱۵۰ زن و دختر مجرد که بیشترشان ایزدی و مسیحی بودند، انتخاب شده و به سوریه فرستاده شدند تا با عنوان هدیه در اختیار تروریست‌ها قرار گرفته و یا به عنوان برده جنسی فروخته شوند. بر مبنای این گزارش تا پایان ماه اوت ۲۰۱۴، دوهزار و پانصد تن از مردم مناطق شمالی عراق مانند سنجار، تل عفر، نینوا و شیرخان توسط داعش ربوده شده‌اند که بیشتر آن‌ها را زنان و دختران تشکیل می‌دهند (بیری، ۱۳۹۳: ۲). در واقع از منظر روانشناختی، اعضای داعش با حرکت ناخودآگاه به سوی ارضاء میل جنسی، درصدد واپس رانی تروماها یا رنج‌های ناشی از حاشیه‌ای شدن و ایجاد ژویسانس یا حالت سرخوشی بوده‌اند که تفاسیر دلخواهانه آنان از شریعت، مجوز لازم را برای ارتکاب اعمال خشن جهت ایجاد سرخوشی و عقده‌گشایی فراهم نمود.

نکته حائز اهمیت در مساله دگرسازی داعش آن است که هرچند ایدئولوژی غربی بیشتر وجهی اقتصادی دارد اما نقد زوایای فرهنگی آن بیشتر مورد توجه این گروه است. در واقع

داعش درصدد است تا ارزش‌ها و باورهای حاکم بر نظام اجتماعی جوامع سرمایه‌داری را نقد کند. کمرنگ شدن نقش دین در زندگی روزمره یکی از این جنبه‌هاست. در واقع داعش هر باوری را غیر از عقاید خود خواه مرتبط با نظام سرمایه‌داری باشد و یا اندیشه‌ای شیعی و مسیحی باشد را نفی و تنها اندیشه خود را حقیقت راستین قلمداد می‌کند. از جمله عقاید مانیفست نوزده بندی داعش مساله نابودی تمامی مظاهر شرک در جهان است. به باور این گروه هم غرب و هم شیعیان از جمله مظاهر بارز شرک هستند.

مطابق نظریه ژرژک، به واسطه ایدئولوژی در فرآیند دگرسازی هویتی، امر ناممکن می‌تواند به امری ممکن تبدیل شود. بر این اساس داعش نیز با انجام اقداماتی در عرصه امر واقعی، ناممکن‌هایی را ممکن نموده‌است. مثلاً بهم ریختن مرزهای جغرافیایی دوکشور عراق و سوریه که با مبانی فکری فرا سرزمینی این گروه انطباق دارد، نمونه بارزی از به چالش کشیدن امر ممکن مرزهای سایکس پیکوی و ممکن نمودن تأسیس دولتی بر خلاف قواعد حقوق بین‌الملل است. لذا در عرصه اندیشه اسلامی نیز، طرح تحریفاتی هم چون جهاد نکاح، بردگی جنسی و تکفیر تشیع نیز در همین راستا قابل تفسیر است. بنابراین، اقدامات مخرب داعش در قالب امر واقعی که به اشکالی مانند فوران خشونت، سرکشی میل جنسی و قتل و غارت نمایان شده است، ضمن این‌که اثرات بسیار مخربی بر اقتصاد کشورهای تحت اشغال خود داشته؛ امنیت جانی و مالی مردمان آنان را نیز به مخاطره افکنده‌است. آنچه که امروزه در قلمرو داعش به وقوع می‌پیوندد، رها شدن میل به گونه‌ای تهاجمی و تخریبی است که در ناخودآگاه اعضای آن به صورت مبارزه با سرخوردگی‌ها و ناکامی‌های آنان جلوه گر شده‌است.

۲- روانشناسی رفتاری داعش و امر نمادین

به باور ژرژک، دسترسی ما به امر واقعی تنها از طریق امر نمادین است و امر نمادین هم به طور کامل نمی‌تواند، امر واقعی را نهادینه‌کند. زیرا بخشی از امر واقعی در مقابل نمادین شدن مقاومت می‌کند (حاجی زاده، ۱۳۹۴: ۸۱). لذا بر این اساس، مبانی فکری و اندیشه‌ای داعش در شکل دادن به ایدئولوژی این گروه به عنوان امری نمادین بسیار مؤثر بوده‌است. به طوری که اندیشه جهان‌نگر این گروه در باورها و کردارهای ایدئولوژیکی اعضای آن نیز کاملاً نمایان است.

در این راستا چند پیکارجوی داعشی، در راستای باورهای ایدئولوژیکی خود بر این باور

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association

جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی-پژوهشی

پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۴

سال ششم، شماره سوم، پائیز ۱۳۹۵

بودند که « ما اطمینان داریم که خدا به ما کمک می کند تا بر تمام کشورها پیروز شویم و همه جا را بگیریم. رم، همینطور قسطنطنیه و آمریکا ما همه اینجاها را فتح می کنیم. از این موضوع کاملاً مطمئن هستیم» (تودنهوفر، ۱۳۹۴: ۲۵۸). هم چنین داعش، مبانی فکری خود را در قالب امرنمادین یا همان ایدئولوژی اجرا می نماید. به طوری که تاکید این گروه بر پوشیدگی خاص زنان، بیانگر آن است که دیدگاه های خود را در خصوص وضعیت آنان به کرداری نمادین تبدیل نماید. این گروه در این راستا مقرراتی را برای نحوه حجاب و لباس زنان وضع کرده است و زنان موصل را تهدید کرده که در صورت عدم رعایت حجاب کامل و نپوشاندن تمام صورت خود، به شدت مجازات خواهند شد. داعش، منطبق با مبانی ایدئولوژیکی خود در بیانیه ای اعلام نمود؛ شروطی که برای لباس و زینت زنان وضع کرده، تنها برای جلوگیری از فساد و خودنمایی آنان است و این، محدودیت برای آزادی آن ها محسوب نمی شود؛ بلکه از ابتدال ممانعت می کند. در این بیانیه هم چنین آمده است، هرکس این مقررات را رعایت نکند و باعث فتنه و فساد شود، بازخواست و به شدت مجازات می شود تا دین و جامعه مسلمانان حفظ شود (قاسمی ورجانی، ۱۳۹۴: ۱۷۷).

یکی از کارویژه های ایدئولوژی مورد استفاده داعش، دگرسازی هویتی است. این دگرسازی در قالب ایدئولوژی به شکل آفرینش دگر بزرگ و کوچک جلوه گر شده است. دگر بزرگ برای ایدئولوژی داعش، آمریکا به عنوان سردمدار نظام سرمایه داری می باشد و دگر کوچک آن نیز شیعیان و... هستند. هر چند که واکنش اصلی داعش به دگر بزرگ یعنی آمریکا می باشد اما این گروه تروریستی، مقابله با دگر بزرگ یعنی آمریکا را به صورت تاکتیکی پس از مقابله با دگرهای کوچک تر یعنی شیعیان قرار داده است. آن ها بر این باورند که مبارزه با آمریکا به عنوان مبارزه ای مهم و اساسی مورد قبول می باشد اما در اولویت دوم قرار دارد و مبارزه با تشیع در اولویت اول است. این گروه معتقد است که باید در جنگ با شیعه به عنوان دگر هویتی پیروز شویم تا پس از آن در جنگ با غرب، آمریکا و اسرائیل حضوری فعال داشته باشیم (زارعی، ۱۳۹۴: ۷). هم چنین در بیانیه سخنگوی رسمی داعش در مورد شیعیان به عنوان دگر هویتی آمده است که « شیعیان را باید کشت ... آن ها شرکانند. وارد خانه های آن ها شوید و مثل گوسفند، سرهای آن ها را از تن نجسشان جدا کنید، کشتن آن ها برای شما مثل کشتن مگس باشد، جنگ امروز، جنگ بین همه شیعیان و سنی هاست» (غفاری هشجین و عزیزاده سیلاب،

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش های پای جهان اسلام

۱۳۵

بازگای روانشناختی کشر گروه های سلفی - تکفیری ...

۱۳۹۳: ۱۹). ابومصعب زرقاوی نیز در راستای مقابله با شیعیان به عنوان دگر هویتی خود بر این باور بود که: « شیعیان افعی‌ها و دشمنان در کمین نشسته و عقرب‌های حيله‌گرند. شیعیان دشمنان کافری هستند که لباس دوست بر تن کرده و به همدلی دعوت می‌کند. تشیع دینی جدا از اسلام است » (سمیعی اصفهانی و شریف یلمه، ۱۳۹۵: ۱۶۲). داعش در راستای مقابله با دگر هویتی خود یعنی تشیع در مناطق تحت تصرف‌اش در عراق و سوریه، مراکز مختلفی را برای آموزش ایدئولوژیک کودکان ایجاد کرده‌است. این گروه تروریستی، کودکان را در مناطق تحت تصرف خود از مدارس ربوده و براساس اصول نظری و عملی‌اش به آن‌ها آموزش ایدئولوژیک داده و این عقیده را در ذهن کودکان پرورش می‌دهد که باید به جنگ با شیعیان بروند. داعش با اتکا به امر نمادین ایدئولوژی، آنان را مجبور می‌کند تا با کشتار و سربردن دشمنان، شجاعت خود را اثبات کنند (غفاری هاشجین و علیزاده سیلاب، ۱۳۹۳: ۱۹). علاوه بر شیعیان، مسیحیان نیز از جمله گروه‌هایی هستند که مورد غیریت‌سازی داعش واقع شده‌اند. در این راستا ابوبکر بغدادی، سرکرده داعش در قالب غیریت‌سازی که منجر به مرزگذاری هویتی با دیگر فرقه‌های دینی می‌شود، طی بیانیه‌ای در قبال محدود کردن آزادی مذهبی مسیحیان در رقه سوریه، به آن‌ها تضمین امنیتی داد. در این بیانیه از مسیحیان خواسته شده تا صلیب به گردن نیندازند، از ساخت کلیسای جدید خوداری کنند و آیین و عبادات خود را به صورت علنی انجام ندهند (www.fa.alalam.ir).

انتحار یکی از تاکتیک‌های داعش به عنوان امر واقعی در راستای خروج از وضعیت سوژگی و اعتراض به شرایط ناشی از سیطره ایدئولوژی به عنوان امر نمادین نظام سرمایه داری می‌باشد. در این راستا داعش در قالب ایدئولوژی خود به عنوان امری نمادین به افراد خود آموزش می‌دهد که برای مقابله با امپریالیسم جهانی و دگرهای کوچک‌تر مانند شیعیان، بهترین راه، عملیات انتحاری و قربانی کردن خود برای رضایت امت مسلمان و تقویت قدرت اسلام است (mogadam, 2011: 33-35). از نظر داعش تروریست‌های خارجی برای انجام عملیات انتحاری مناسب‌تر به نظر می‌رسند. زیرا این دسته از افراد با انگیزه‌های عقیدتی به داعش ملحق می‌شوند، لذا قانع کردن آن‌ها برای انجام عملیات انتحاری آسان‌تر خواهد بود (Bherer, 2014: 174). پس عمل انتحاری، نوعی توسل به اقدامی واقعی است که با القادات ایدئولوژیکی به شکلی نمادین صورت می‌گیرد. به واقع عمل انتحاری اعضای داعش،

اقدامی مقدس جهت فدا شدن در راستای باورهای آرمانی این گروه تروریستی است که از یک سو ریشه در بنیادهای فکری آن‌ها دارد و از سوی دیگر نوعی عریان نمودن واقعیت با توسل به نمادهای ایدئولوژیکی است.

قواعد و دستورات ایدئولوژیکی داعش به عنوان امری نمادین، راهنمای ساختار تشکیلاتی و نظامی این گروه نیز می‌باشد. به طوری که بسیاری از اعمال تشکیلاتی و نظامی این گروه تروریستی از باید و نبایدهای ایدئولوژیکی که از مبانی فکری آن نشات می‌گیرد، متأثر است. در این راستا ساختار امور نظامی داعش زیر نظر شورای نظامی است که تحت امر خلیفه انجام وظیفه می‌کند. مسوولیت امور نظامی در هر ولایت و یا استان نیز بر عهده یک مسوول است که از آن به عنوان امیر یاد می‌شود. این مسوول نظامی، زیر نظر والی یا استاندار عمل می‌نماید. به هر حال مفاهیم ایدئولوژیکی در قالب امر نمادین، جهت دهنده به عملکرد ساختار نظامی آن است (قاسمی ورجانی، ۱۳۹۴: ۱۷۸-۱۷۷).

به هر حال وقتی به اعمال نمادین داعش که در قالب ایدئولوژی این گروه نمایان می‌شود، نگاهی بیندازیم؛ متوجه این نکته خواهیم شد که کردارهای آنان با شیوه زیست سلف صالح، هیچ‌گونه مشابهت و همخوانی ندارد. مثلاً در ماجرای یهود، پیامبر با استئنا کردن زنان و بچه‌ها، تنها مجازات کسانی را صادر کرد که با کفار، علیه مسلمانان همدستی کرده بودند. اما داعش به این نکات توجهی ندارد و با تفسیر رادیکال خود از گزاره‌های دینی، تمامی افراد اعم از زن و مرد، پیر و جوان و نظامی و غیر نظامی را به قتل می‌رساند (زارعی، ۱۳۹۴: ۶). بنابراین نمادین‌سازی خشونت با توجیحات دینی، سازوکاری است که برای ایجاد رعب و وحشت روانی به منظور تسلیم سوژه‌ها صورت می‌گیرد.

۳- روانشناسی رفتاری داعش و امرخیالی (فضای مجازی)

ژیزک بر این باور بود که رسانه‌ها به خلق واقعیت دست می‌زنند و آن را به شکل وارونه می‌سازند. او در خصوص نحوه بازنمایی خشونت در رسانه نیز معتقد است که رسانه‌ها به صورت سطحی، خشونت را به تصویر می‌کشند (علی، ۱۳۹۴: ۱۰۶). بر این اساس رسانه در فرآیند شکل‌گیری و گسترش داعش، نقش بسیار مهمی ایفا کرده است. مطابق نظریه ژیزک، داعش با بهره‌گیری از آن زمینه لازم را برای تبلیغ اقداماتش و نمایش هژمونی منطقه‌ای خود فراهم نموده و در صدد است تا بدین وسیله با به راه انداختن جنگ روانی، ایجاد رعب و وحشت،

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

نمایش خشونت نمادین خود، روحیه مقاومت مردمی را درهم شکند (Gunaratna, 2002: 86). اهمیت استفاده از تبلیغات و رسانه‌ها برای داعش به حدی است که در بین هیئت‌های هشت گانه اجرایی که زیر نظر شورای نظامی داعش فعالیت می‌کنند، دو هیئت اطلاع و رسانه‌ای وجود دارد که اولی به گردآوری اطلاعات می‌پردازد و دومی وظیفه فعالیت رسانه‌ای و شبکه‌های اجتماعی را بر عهده دارد (میلانی، ۱۳۹۳: ۲). استفاده این گروه از رسانه‌های مجازی و اینترنت، سبب شده تا برخی از تحلیل‌گران، اینترنت را زمین بازی اصلی داعش بنامند. این گروه سلفی برخلاف القاعده و طالبان در شبکه‌های اجتماعی هم‌چون توئیتر و فیس‌بوک بسیار فعال است. بسیاری از اعضا و هواداران این گروه‌ها، صدها حساب در شبکه توئیتر دارند. آن‌ها در این حساب‌ها به صورت شبانه روزی، اخبار و تصاویر پیشروی‌ها و عملیات‌های انتحاری آن را منتشر می‌کنند. داعش با استفاده از رسانه، دو هدف عمده را دنبال می‌کند. از یک طرف با نمایش و انتشار جنایت‌ها و اقدامات وحشیانه خود در فضای رسانه‌ای به دنبال ایجاد ترس و دلهره در مردم است (نجات‌پور و دیگران، ۱۳۹۳: ۹۶-۹۰). مثلاً در این راستا، عکسی را در شبکه‌های اجتماعی منتشر کرد که نشان می‌داد، آنان افرادی را که در مناطق تحت کنترلشان در سوریه روزه خواری می‌کردند، در ملاء عام شلاق می‌زدند (قاسمی ورجانی، ۱۳۹۴: ۱۷۶) و از طرف دیگر با پخش پیشروی‌ها و فتوحاتش در فضای وب، مردم را از عمده فعالیت‌های خود با خبر می‌کند. داعش می‌کوشد تا با انتشار این تصاویر، قدرت خود را به افکار عمومی جهان نشان دهد (نجات‌پور، ۱۳۹۳: ۹۶). در واقع تاکتیک بهره‌گیری از رسانه‌های جدید و شبکه‌های اجتماعی نظیر فیس‌بوک و توئیتر و راه‌اندازی شبکه دایق و نشریه‌ای با همین عنوان در جهت بازنمایی ایدئولوژی این گروه مبتنی بر نمایش اصل غافلگیری، اعمال اقدامات خشن و رعب‌آور، قائل بودن به نوعی رسالت به ظاهر الهی و تکلیف برگشت ناپذیر مذهبی صورت گرفته است (اشرف نظری و السمیری، ۱۳۹۳: ۷۹). خشونت بی‌سابقه در مسیر پیش روی‌های داعش، یکی از ویژگی‌های منحصر به فرد این گروه رادیکال محسوب می‌شود. بنا به گزارش الدخیل، نماینده ایزدی پارلمان عراق، داعش ۵۰۰ تن از مردان ایزدی سنچار را اعدام کرده است و زنان ایزدی و مسیحی این منطقه را به عنوان غنیمت جنگی به فروش رسانده است که این‌گونه فضاهای خشونت بار از طریق اینترنت و شبکه‌های اجتماعی توسط داعش منتشر می‌شود (کسرای و داوری مقدم، ۱۳۹۴، ۱۹۴).

هدف سوم داعش در استفاده از رسانه، تلاش در جهت عضوگیری از سراسر جهان است. وجود بیش از ۱۲۰۰۰ مبارز خارجی از ۸۱ کشور دنیا نشان از موفقیت این گروه رادیکال در جذب نیرو و عضوگیری رسانه‌ای دارد (Barret, 2014:6). جذب نیروهای خارجی و برجسته کردن آن‌ها در تشکیلات نظامی از سوی داعش، جنبه تبلیغاتی دارد. این گروه درصدد است تا به جهانیان این پیام را برساند که نه تنها در منطقه مورد حمایت است، بلکه از پشتیبانی جهانی توده‌های مسلمان نیز برخوردار است. این تبلیغات به صورت آشکار در فیلم‌های این گروه در شبکه‌های اجتماعی به نمایش گذاشته شده است. رهبران داعش بر این باورند که هرچه بیشتر در شبکه‌های اجتماعی فعالیت کنند، نیروی بیشتری جذب خواهند کرد (غفاری هشجین و علیزاده سیلاب، ۱۳۹۳: ۱۹). تا کنون این گروه تروریستی چند فیلم ساخته و پخش کرده است. مثلاً در سال ۲۰۰۴ فیلمی ویدئویی به نام ابو مصعب الزرقاوی، یک آمریکایی را سلاخی می‌کند، منتشر شد. در آن فیلم، آدم‌های زرقاوی سر نیکولاس برگ آمریکایی را از تنش جدا می‌کنند (تودنهوفر، ۱۳۹۵: ۱۵). به هر حال فیلم‌هایی که توسط داعش تولید و در شبکه‌های اجتماعی منتشر می‌شود، به ویژه عملیات اعدام و بریدن سرها، نشان می‌دهد تیم‌های بزرگی در پشت صحنه تولید آن‌ها، مشارکت دارند. لباس‌های یک شکل و یک رنگ و تجهیزات فیلم برداری با کیفیت عالی HD و نیز شیوه فیلم برداری و مونتاژ و عوامل دیداری و شنیداری در فیلم‌ها، کاملاً شبیه عملکرد استودیوهای فیلم برداری خارجی به شیوه هالیوودی است. کارشناسان آمریکایی با در نظر گرفتن امکانات حرفه‌ای مورد استفاده و شیوه‌های تولید و کارگردانی، هزینه تهیه فیلم ۱۶ دقیقه‌ای اعدام ۲۲ سرباز سوری را که در استان الرقه انجام شد، ۲۰۰ هزار دلار تخمین زده‌اند. آنان تاکید کرده‌اند که تصویر برداری این فیلم که از زوایای مختلف انجام شده، احتیاج به مشارکت یک تیم حرفه‌ای و صاحب نظر در امور سینما و فیلم داشته است. فضل شحیمی، متخصص بیماری‌های روانی بر این باور است که استفاده از لباس‌های یک رنگ و یک پارچه در عملیات اعدام و بریدن سر، دست کم از لحاظ ظاهری، نشانه ارتباط عناصر عامل با یک گروه، هدف یکسان و خط مشی واحد دارد. این روان پزشک تصریح کرد: تهیه کنندگان و کارگردانان فیلم‌های اعدام، آمریکایی‌های عرب تبار هستند و در چارچوب جنگی روانی و برای تاثیر هر چه بیشتر بر مخاطبان، از روانشناسان متخصص امور جنایی استفاده می‌کنند (<http://www.golestan24.com>). در واقع اصلی‌ترین

نقشی که عملیات‌های خشونت سیاسی داعش برای این گروه در کنار اهداف تخریبی و نظامی بازی می‌کند، ارسال پیام وسیع و مؤثر رسانه‌ای در زمان کوتاه است. این امر در راستای رسانه‌ای شدن این گروه در منطقه و جهان صورت می‌گیرد. از این رو داعش با بهره‌گیری از تکنولوژی‌ها و محصولات جدید رسانه‌ای هم‌چون کلیپ ویدئویی و شبکه‌های اجتماعی تاثیرگذاری خود و وقایع رسانه‌ای مرتبط خویش را گسترش و تقویت نماید. مایکل مورل معتقد است آنچه داعش در اختیار دارد و القاعده فاقد آن بود، همانا سطح پیچیده‌ای از پیام‌ها و رسانه‌های اجتماعی است (عبدالمکی، ۱۳۴: ۷۸-۸۰).

بنابراین استفاده داعش از رسانه و فضای مجازی به منظور جذب نیرو و نمایش چهره‌ای خشن از این گروه صورت می‌گیرد. هم‌چنین نمایش صحنه‌های بسیار خشن مانند اعدام و جداکردن سر از بدن و... ریشه در سادیسم و عوارض و کمبودهای روانی و خلقی اعضای آن دارد که از طریق رسانه و به شیوه‌ای کاملاً ماهرانه در معرض دید عموم قرار می‌گیرد تا تصویری خیالی و اغراق‌آمیز را از داعش در ذهن مخاطبان ایجاد کند.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۴۰

سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۵

نتیجه گیری

ایدئولوژی داعش مابین اقداماتش در عرصه امر واقعی و فضای مجازی بود. این گروه به وسیله ایدئولوژی افراطی‌اش، امر واقعی را معنادار تفسیر می‌نمود. هم‌چنین با استفاده از بازی‌های رسانه‌ای، درصدد بزرگ‌نمایی اقداماتش بود. این اقدامات در برگیرنده وحشت‌آفرینی به منظور مقابله با هرگونه مقاومت در برابر اقدامات خود بود.

عمل داعش بر اساس نظریه ژیتک، دو وجه سلبی و ایجابی دارد. بعد سلبی آن بود که این گروه به عنوان سوژه‌های مرکزگریز درصدد واپاشی نظم نمادین نظام سرمایه داری برآمد. به طوری که اقدامات انتحاری آن در ارتباط با نظام سرمایه داری در این راستا قابل تبیین است. هم‌چنین مقابله داعش با شیعیان و گروه‌هایی مانند ایزدی‌ها که موید مقابله با دگرهای کوچک‌تر است؛ در این راستا صورت گرفت. اعمالی مانند کشتار وسیع، سربردن، قطع عضو و... که با انگیزه روانشناختی صورت می‌گرفت، نوعی فوران خشم در اعتراض به دگرهای بزرگ و کوچک بود. اما وجه ایجابی عمل داعش که ریشه در اندیشه رادیکال آن دارد، دربرگیرنده تلاش آن برای استقرار خلافت در قالب دولت اسلامی است. داعش این‌گونه القاء می‌کند که قصد ایجاد نظام سیاسی برمدار ایدئولوژی مشخصی را دارد که همه افراد باید به عنوان سوژه‌هایی مطیع، زیر مجموعه آن قرار گیرند، در غیر این صورت با حربه تکفیر با آن‌ها برخورد خواهد شد. بنابراین تفاسیر افراطی داعش از اسلام، راهنمای عمل این گروه در دو وجه سلبی (امر واقعی) و ایجابی (امر نمادین و امرخیالی) می‌باشد. به هر حال هرچند سوژه‌های سلفی - تکفیری داعش با اتکا به امر واقعی در صدد برآمدن تا دگرهای بزرگ و کوچک را نفی نمایند. اما واقع مطلب آن است که این گروه تروریستی پس از سپری نمودن کردارهای مربوط به امر واقع در حوزه امر نمادین، ایدئولوژی دور از واقعیتی را می‌سازند که به تعبیر ژیتک، سوژه‌ها ممکن است بر غیر واقعی بودن آن آگاه باشند اما هم‌چنان بر انجام آن اصرار داشته باشند. بنابراین داعش در راستای امر ممکن و ناممکن ژیتک، تصور ناممکن به هم‌ریختن ثبات منطقه‌ای و نظم سایکس پیکوی دولت - ملت را آن‌گونه به هم ریخت که کسی تصور آن را هم نمی‌کرد. در واقع از منظر روانشناختی می‌توان گفت که داعش چتر نمادین ایدئولوژیکی، پیرامون خود تنیده و براساس آن امیال سرکوب شده و تروماهای روانی خود را بروز می‌دهد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های یاسی جهان اسلام

۱۴۱

بازگای روانشناختی کیش گروه‌های سلفی - تکفیری ...

منابع

ابراهیم نژاد، محمد (۱۳۹۳) *داعش: دولت اسلامی عراق و شام*، قم: انتشارات دارالاعلام لمدرسه اهل البیت. اشرف نظری، علی؛ السمیری، عبدالعظیم (۱۳۹۳) «بازخوانی هویت دولت اسلامی در عراق و شام (داعش) فهم زمینه‌های فکری و سیاسی - اجتماعی»، *فصلنامه علوم سیاسی*، سال هفدهم، شماره شصت و هشتم، زمستان، صفحات ۷۵-۱۰۸.

بیری، نیکنام (۱۳۹۳). *سیستم سازی: پاشنه آشیل تکفیریسلم*، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین الملل - ابرار معاصر تهران.

تودنهورفر، یورگن (۱۳۹۴). *نگاهی از درون به داعش؛ ۱۰ روز در دولت اسلامی*، ترجمه رحمان افشاری، تهران، انتشارات مهراندیش.

«جنگ روانی و هزینه سرسام آور فیلم های وحشیانه هالیوودی داعش» <http://www.golestan24.com>. حاجی زاده، ابوالفضل (۱۳۸۴). «درآمدی بر نظریه‌ی ایدئولوژی اسلاوی ژیتک»، *فرهنگ رسانه*، شماره چهارم، بهار.

زارعی، سعدالله (۱۳۹۴). «بررسی جغرافیای فکری داعش از صلاح‌الدین عراق تا حلب سوریه»، *علوم قرآن و حدیث*، شماره ۴۸، صص ۳۱ - ۴۱.

ژیتک، اسلاوی (۱۳۹۵). *خواست ناممکن*، ترجمه کامران برادران، تهران، نشر حکمت کلمه.

عبدالملکی، سعید (۱۳۹۴). *تحلیل روان‌شناختی پدیده داعش؛ با تأکید بر روان‌شناسی سیاسی*، تهران: نشر علم. علی، بختیار (۱۳۹۴). *داعش، خشونت شرقی و نقد عقل فاشیستی*، ترجمه سردار محمدی، چاپ دوم، تهران: نشر مرکز.

عطوان عبدالباری (۲۰۱۵). *الدولة الإسلامية: الجذور... التوحش... المستقبل*، بیروت: دارالساقی.

غفاری هاشجین، زاهد و عزیززاده سیلاب، قدسی (۱۳۹۳)، «مولفه‌های فرهنگ سیاسی جریان تکفیری» (مطالعه موردی داعش)، *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ۱۱، صص ۸۹ - ۱۱۲.

فاطمی نژاد، مجید (۱۳۹۳). «تأثیر افکار ابن تیمیه در گسترش جنایت‌های جریان‌های تکفیری»، *مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام*، جلد اول، قم: دارالاعلام لمدرسه اهل البیت.

قاسمی ورجانی، مهدی (۱۳۹۴). *گفتن داعش؛ تبیین ذهنیت سیاسی سلفیت تکفیری*، تهران: ستوس.

سمیعی اصفهانی، علیرضا و شریف یلمه، ایمان (۱۳۹۵). «واکاوی ریشه‌های شکلگیری داعش در سوریه و عراق»، *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره ۱۸.

کرم‌زادی، مسلم (۱۳۹۵). «سلفی‌گرایی جهادی-تکفیری و آینده ثبات سیاسی در منطقه خاورمیانه»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، سال ششم، شماره اول، صص ۱۱۳-۱۴۲.

کریمی، ایوب (۱۳۹۰). «بررسی انتقادی و روش‌شناختی نظریه نقد ایدئولوژی اسلاوی ژیتک»، *پژوهشنامه علوم سیاسی*، سال هفتم، شماره اول، زمستان، صص ۱۵۹-۱۳۷.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۴۲

سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۵

کریمی مله، علی و گرشاسبی، رضا (۱۳۹۴). «بررسی چرایی پیوستن جنگجویان خارجی به داعش»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره اول، بهار، صص ۱۵۵-۱۷۹.

کسرابی، محمد سالار؛ داوری مقدم، سعیده (۱۳۹۴). «برآمدن داعش در خاورمیانه: تحلیل جامعه‌شناختانه»، فصلنامه روابط خارجی، سال هفتم، شماره اول، بهار، صص ۱۹۱-۲۱۶.

کوثری، مسعود و نجاتی، سیدمحمود (۱۳۸۶). «اسلاوی ژیتک و آمریکایی شدن جهان ما»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، شماره ۱۱، پاییز.

مایرز، تونی (۱۳۸۵). اسلاوی ژیتک، مترجم احسان نوروزی، تهران: مرکز.

میلانی، جمیل (۱۳۹۳). داعش ریشه‌های سنتی: روشی مدرن؛ مدرنیته علیه مدرنیسم، تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.

ناجی، ابوبکر (۲۰۱۵). اداره التوحش، سوریه: دارتمره.

نافع، بشیر موسی (۲۰۱۴). الظاهره السفلیه: التعدید و السياسات، بیروت: الدرالعربیه، للعلوم.

نجات پور، مجید، میلانی، جمیل و نجات، سید علی (۱۳۹۳). «پدیده داعش و شگردهای رسانه‌ای»، مطالعات رسانه و امنیت، پاییز و زمستان، شماره ۱، ۸۹ تا ۱۰۱.

نجف‌زاده، رضا (۱۳۹۳). دایره المعارف جنبش‌های اسلامی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

Barret, Richard(2014) Foreign Fighters in Syria the Soufan Group.

Bherer,m-oliver (2014) *daech est plus novateur que Alqaide pour son recrutement* lemonade. 8 decembre.

Diemen, renée van (2015) “*Politics and Religion in Sau di Arabia*”, last visited available at 2015/6/3 at <https://www.google.com/search>

Gunaranta(2002) *Inside Al-Qaeda:Global Network of terror,terror* ,New York:Columbia University Press.

Schmidt,Micheal(2014) *A Convert to Islam*, in Recruitment Video New York Times.

Zizek,Slavoj(1994) *Mapping Ideology*, London:Verso .

Zizek,Slavoj (1999) *The Ticklish Subject*, London:Verso

Mogadam,Assaf(2011) *the globalization of martyrdom: Alqaede,salafi jihad and the diffusion of suicide attack*.maryland: the johns Hopkins university.

www.fa.alalam.ir مقررات جدید داعش برای مسیحیان رقه

www.puyesh.net نگاهی به مبانی فکری داعش

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۴۳

بازکاوی روش‌شناختی کیش گروه‌های سلفی - تکثیری ...

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۳۰۶

به این مقاله این گونه استناد کنید:

زنگنه، پیمان؛ حمیدی، سمیه (۱۳۹۵)، «بازکاوی روانشناختی کنش گروه‌های سلفی - تکفیری: مطالعه موردی داعش»، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۶، ش ۳، پاییز ۹۵، صص ۱۴۴-۱۲۱.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

۱۴۴

سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۵